Юрій Савчук
“Міська геральдика Поділля”. (Вінниця “Континент – прим” 1995)
ст. 10 – 13.

Назва “Поділля” вперше з’явилося, на думку вчених, у XIV столітті. М.Симашкевич, дослідник історії краю, повідомляє:”У руських літописах вона зустрічається під 1363 роком:”И оттоли от Подоля изгна (Ольгерд) власть татарскую”. Термін “Подільська земля” у розумінні “Поділля” вперше трапляється у грамоті князя Олександра Коріатовича Смотрицькому домініканському монастирю, писаній 1375 року. Князь називає в ній “господарем землі Подольськой”. Спадкоємці братів Коріатовичів вважали себе вже “князями Поділля”. Ще раніше край називали “Пониззя”, що зрештою рівнозначно назві “Поділля”, бо обидві вони походять, вірогідно, від скорочення більш давніх назв “Русь низинна” чи “Русь дольна”... Так, у книзі “Zbior dzejow polskich…” під 1351 роком зазначено: “Татари, Ольгердом, одним з великих князів литовських виманені (вигнані), Русь низинну, яку Поділлям називаємо,... спустошили”. В іншому місці Кромер (польський хроніст. – Ю.С.) називає Спитка з Мельштина “пан низинної Русі або Поділля”. Із середини XIIст. Вона зникає з літописів (останній раз трапляється під 1240 роком)”. З XIVст. В офіційних актах вже писалося “земля Подольська”.

За часів Галицько-Волинського князівства Поділля ще не мало чітко визначеної межі. Воно включало тоді землі басейну Південного Бугу та північні землі басейну Дністра. На заході та південному заході межа проходила по річках Стрипі, Серету й Дністру. За литовського панування, коли великий князь Вітовт розширив свої володіння до Чорного моря, Подільська земля охоплювала Бакоту, Брацлав, Вінницю, Житомир, Збараж, Звенигород, Кременець, Меджибож, Скалу, Смотрич, Сокілець,Теребовлю, Хмільник, Червоноград і навіть Черкаси. Алессандро Гваньїні у своїй відомій “Хроніці Європейської Сарматії” (1581) так описує межі Подільської землі:”Край Подільський – надзвичайно просторий... з півдня він сягає кордонів Молдавії та Волощини (історична область Молдови. – Ю.С.), а зі сходу понад річкою Дон біля Меотійського озера (Азовського моря.- Ю.С.), біля моря Евксинського (Чорного.-Ю.С.) до самих татар перекопських об’єднує в собі просторі й необроблені поля”. З часом, коли на Поділля почали зазіхати сусіди, межі його змінювалися відповідно до політичних перепитій.

Впродовж віків на цій території існували різні адміністративні утворення. За театр тут був Подільський улус, що складався з Подільської та Брацлавської тьми. У XIV – на початку XVст. Поділля являло собою самостійну область поряд з литовськими володіннями.

Внаслідок польсько-литовських війн 1431 – 1433 років Поділля розтягли на дві частини. На північно-західних землях, що відійшли до Польщі, утворилося Подільське воєводство з центром у Кам’янці-Подільському. На півночі його кордон проходив між річками Прип’яттю, Бугом і Дністром, на сході від урочища Гончарихи повертав на південь до Мурафи (від гирла Мурашки до впадіння в Дністер). На заході, минаючи староство Теребовльське (воно посідало якесь осібне місце між Поділлям та землею Галицькою), воєводство обмежувалось ділянкою нижнього Серету і невеликою наддністрянською смугою між низинами Джурина та Стрипи. Південно-східна частина Поділля, так звана Брацлавщина, відійшла до Литви. 1566 року вона була перетворена на воєводство, до якого увійшло три повіти – Брацлавський, Вінницький та, дещо пізніше, Звенигородський. На півдні межі Брацлавщини виходили до Дністра, Ягорлика та Кодими, за якими лежав татарський степ, на сході – до беоегів Висі й Синюхи.

1569 року за Люблінською унією Польща та Литва утворили єдину державу – Річ Посполиту. Однак внутрішнє розмежування Поділля залишилося без змін.

1793 року, післ поділу Польщі, край увійшов до сладу Російської імперії.

Замість воєводств були утворені намісництва. До Брацлавського намісництва (з лютого 1796 року його центром стала Вінниця) входило 13 округів: Бершадський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Липовецький, Літинський, Махнівський, Могилівський, П'ятигорський, Сквирський, Тульчинський, Хмільницький, Ямпільський. До Подільського намісництва входило 12 округів: Базалійський, Вербовецький, Грудецький, Дубненський, Зіньківський, Кам'янецький, Кременецький, Летичівський, Проскурівський, Староконстянтинівський, Ушицький, Ямпільський (що на Поділлі).

Згідно з указом Павла І від 12 грудня 1796 року намісництва ліквідували. Новоприєднану Правобережну Україну було поділено на три губернії: Київську, Волинську і Подільську. Центром Подільської губернії став Кам'янець-Подільський.

У 1804 році до складу Подільської губернії входило 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький, Ямпільський. Територія губернії в цих межах була значно меншою від теренів історичного Поділля й становила 773 кв. Милі. Такий адміністративно-територіальний поділ залишався в імперії до першої світової війни.

Нині назву "Поділля" застосовують до трьох областей України: Вінницької, Тернопільської і Хмельницької.

У цій книзі кордони Поділля змінюються за розділами відповідно до того, як вони змінювалися історично. Таким чином, у першому розділі це території, які спочатку належали до Великого Князівства Литовського, з 1434 року входили частково до Литви, частково до Польщі, а з 1569 року об'єдналися в Річ Посполиту; у другому розділі це Подільська губернія Російської імперії; у третьому – Поділля в його сучасних межах.

Перші міські герби Поділля "під Росією" було затверджено 22 січня 1796 року указом Катерини II "Про герби міст Мінської, Волинської, Брацлавського намісництва (Бершадь, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Липовець, Літин, Махнівка, Могилів, П'ятигори, Сквира, Тульчин, Хмільник, Ямпіль на Брацлавщині) та 10 міст Подільського намісництва (Базалія, Вербовець, Грудек, Зіньків, Кам'янець-Подільський, Летичів, Проскурів, Стара Ушиця, Староконстантинів, Ямпіль на Поділлі), які мали право на власний герб.

Герольдія, готуючи указ, залишила містам згаданих намісництв давні герби, а тим, що таких не мали, склала нові відповідно до прийнятих правил і подала їх зоьраження з описом до сенату. Брацлав, Вербовець, Вінниця, Гайсин, Летичів, Проскурів, Сквира, Староконстантинів, Хмільник зберегли свої попередні емблеми, що, певно, мали на меті підкреслити дотримання історичної традиції самоуправління міст та її вагомість. Проте зміни у поділі щита, розміщення у верхній частині (главі) зображення двоголового орла з геобом губернського міста на грудях виразно нагадували, що самоуправління залишилося тільки на папері, насправді ж повітове місто підпорядковане намісництву, що входить до складу Російської імперії і підлегле її верховній владі. Так було "відредаговано" давні подільські герби.

В умовах російського абсолютизму міські герби втрачали початкову суть і внутрішній зміст. Герб як емблема міста стає формальною відміною ознакою окремої територіально-адміністративної одиниці.

Серед міст, які одержали герби за указом 1796 року, лише кілька попередньо користувались самоврядуванням. Інші ставали містами, так би мовити, з державного примусу. Згідно з 28-м пунктом "Грамоти на права і вигоди містам..." у поселеннях, що набувають статусу міст, діє розпорядження: "...Для провадження правосуддя в наших округах, до часу урядження по всій губернії повітових міст, на підставі того ж рескрипту

заснувати окружні присутствені місця... в містечках, від яких присвоюються округам найменування: у Тульчині, Ямполі, Махнівці, Липовці, П'ятигорах і Бершаді (Брацлавського намісництва)". Містечко, осередок "присутствених місць", набуває функцій адміністративного центру – отже, мусить мати герб. Герби затверджувалися виключно з огляду на адміністративні функцій міст, тому й надавалися містечкам, життя яких не було позначене відмінними історичними подіями, - Бершаді, Махнівці, Ямполю (Подільського намісництва). Наприклад, в описі герба Бершаді говориться: "У нижній [частині] – у срібному полі давнє земляне укріплення, яке донині ще знаходиться поблизу цього нового міста, що не має між іншим особливих відзнак".

Дослідники вже звернули увагу на те, що за своєю сюжетною символікою тогочасні герби відрізнялися від давніших, наданих польським королівським урядом. В основу зображень тепер покладено прості, зрозумілі символи, що характеризують реальне життя міста й відображають його економіку, географічне положення, особливості природних умов, історію.

Так, природні умови й особливості розташування поселень фіксують емблеми Літина (дві сосни та ялини – "на знак великого багатства в цій окрузі лісів"); Ямполя з Брацлавського намісництва (срібна річка з порогами, на березі якої будується судно, - "за положенням цього міста нижче порогів на річці Дністер, яка вже не має перепон вільній плавбі, зручного для влаштування тут корабельні"). –Цікаву інформацію про ямпільські пороги подає краєзнавець В.Гульдман:"Нижче Ямполя до останнього часу знаходилась суцільна гранітна скеля, яка загороджува-
ла річку на зразок греблі. Це були відомі Дністровські або Ямпільські пороги. Вони мали два проходи: - штучний біля правого беоега, завширшки в 5 сажнів, і другий – природний біля лівого берега, завширшки в 4 сажні, відомий у народі під назвою "Брами". Дещо нижче цього міста на відстані 300 сажнів по обидва боки фарватера знаходилась гряда гранітних каменів, відома в народі під ім'ям "Череди". Ямпільські пороги прохідні були для суден, хоч і небезпечні, але унеможливлювали рух пароплавів. У теперішній час Ямпільських порогів вже не існує. Багато з тих каменів, що перешкоджають судноплавству по цій річці, як виявляється, мали у лоцманів свої особливі назви: так, наприклад, Пень – на 122 версті від гирла Збруча, Борис – на 131, Гусак – на 164, Кошлатий Горб, гряда поперек річки, - на 226, Сторож – на 224, Кладки – гряда на 247 версті вище с.Пороги". (Гульдман В.Подольская губерния: Опыт георг.-стат. Описания.- Каменец-Подольский, 1889.-С.13.)

(ст.66-68.) З 1804 року Подільська губернія нараховувала дванадцять повітових центрів. Десять з них (Брацлав, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Летичів, Липовець, Літин, Могилів, Проскурів, Ушиця, Ямпіль) залишили за собою статус повітових міст з часів Подільського й Брацлавського намісництв, а ще два (Балта й Ольгопіль) увійшли до губернії внаслідок приєднання двох повітів. Зображення усіх повітових гербів можна побачити в офіційних документах, що виходили з губернських та повітових канцелярій.

У Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику зберігаються два примірники "Dyploma Podolskiey Guberniy" за 1801 та 1804 роки.

(ст.74.) Варто зазначити, що хліборобська символіка у подільських гербах відображала історичні реалії. Так, відомий краєзнавець Ю.А.Ролле в "Гігієнічних нарисах Подільської губернії" (1860) повідомляє, що при Казимирі, синові Ягайла, подільською пшеницею, яку сплавляли Дністром, постачали острови Грецького архіпелагу (Кіпр); при Сигизмунді І приїздили венеціанські посли до короля з проханням про підтримку чорноморських портів у потрібному стані. Відомо також, що кардинал Камендоні відвідав Дністровські пороги під Ямполем і не знайшов "значної перешкоди до їх усунення". Після цього було укладено з Венецією проект торгового договору, стосовно

“золотої подільської пшениці”. Проте після перших ознак життя судноплавство мусило призупинитися через те, що турки у кінці XVст. Зайняли гирло ріки і цим знищили зносини Поділля з Чорним морем. (Цит.за кн.:Гульдман В.Подольская губерния:Опыт геогр.-стат.описания.- Каменец-Подольский, 1889.- С.15.)